

TOPIC: FUNERAL (1)

INFORMANT: SIMIONE NABUTULOVO (M 64)

PLACE OF ORIGIN: KESE NAVITI
YASAWA.

PLACE OF INTERVIEW: NAVITI ISLAND.

DATE: NOVEMBER 1984

INVESTIGATOR: Willie D.
T.R.

Vinaka vakalevu, au na via talanoataka yani vei iko, na i talanoa ni somate, me baleta e dua na Turaga e sa qai mate. Ia, na gauna oqo, au na talanoa taka mada yani vei iko i liu, au rogoca mai vei ira na qase. Au rogoca mai vei ira na qase, kevaka e sa dua na turaga, e mate, e na dua na koro, Turaga ni vanua dina, se turaga na Tui, i Naviti i liu. Na ka e dau vakayacori oqo, sa dau lavaki yani na i tukutuku, se rogo e na walesi, sa yaco yani ki na veikorokoro. Oti, sa da qai dau lako yani e na reguregu, ia ni sa yaco yani vaka-vanua na i reguregu ki na koro sa yaco kina na mate, kevaka e sa mate tiko e dua na Tui, se turaga ni vanua, sa na sega sara ga i kea na veivosaki. Qai yaco ga yani na sala ni o sa yaco yani i loma ni koro, na nomu sa kauta tu yani na i reguregu, kei na ka taucoko, o sa kauta tu yani vakamalua, me yacova sara ni o sa yaco yani me sa lai cabo na nomui reguregu, vua na Turaga sa liu, ka da na muria kece yani ki na vanua e da na muri kece yani kina,

Sa na qiri tiko na lali, qiri tu vakamalua na lali ni tagitagi ni mate, sa na caka tiko na gunu, mai vei ira na turaga e ra sa dabe tiko. Ni sa lai cabo oti na nomu i reguregu, oti sa na qai caka mai na i wawa, na ka vaka-Turaga, me vaka era dau cakava i liu. Ia o ira na noda qase i liu, au rogoca na kena i talanoa i liu, ni ra sa dau lako va oqo i na somate, e ra sega ni volia e dua na ka. E na tukuna mai e dua na turaga, me taroga mai, e vakacava na nomu vuaka o iko e tiko, ia me sa lai kau mai, me tou lai kauta. Tarogi tale yani e dua, se lai tarogi tale yani e dua, me tiko na vuaka kei na kena i coi. E sega ni voli tiko e na gauna i liu na ka oqo. Me yacova sara ni sa lai bacani, se sa lai bulu na turaga oqo. Oti sa qai lai caka yani na kena magiti. Ni sa oti oya, e dua tani tiko ga na kedratou o ratou e ratou buluta na Turaga oqo, se na Marama. Qai dua na i wasewase magiti me baleta ga na, ka e baleta ga na lewe ni vanua e ra lako tiko yani. E dau va tiko oqo na ka e dau caka me baleta na burua. Na burua, kevaka e caka vata e rua, na kena Vamalaio. Ya sa na caka ga na kakana o ya, oti, votai, e sa ra na vakasaqa tu ga e na vanua e caka tiko kina na mate. Ra kana tu yani kina, me yacova sara na bogi, veitalanoa, oti sa qai caka mai e dua na dave yaqona, sa qai vakaraitaki tiko mai kina na ka ni bogi lima. Na noda bogi lima e na caka e na siga ka. Ni sa oti ya, ra sa na veitawasei, ni sa yaco na bogi lima, baci caka tale ga me vaka na kena i cakacaka. O cei o tiko na nona vuaka? E dua o au, Vakacava o iko? Io, e dua talega oqo. Sa

tukuni tiko ga va oya, me yacova ni sa vica mai na vuaka, kei na kena i coi, me yacova na nodra lesu mai, sa mai caka sara na kena bogi lima. E sega ni voli taucoko tiko na ka ogo. E na va tiko oya na kena i cakacaka me yacova sara na bogi tini. Oti, na na qai caka tale e dua na kena tanoa yaqona, na noda bogi drau, e sana qai caka tale e na vula ka, e na i kaka ni siga. Sa ra na baci lai soqo tale mai o ira na ~~leve~~ ni koro, na veimatanitu ogo, sa baci qai caka tale mai me vaka ga e ra dau taurivaka o ira na neimami qase. E vakacava ra vuaka, e tiko vei iko? Io. Vakacava o iko e tiko? Io. Kau kece mai na vuaka oqori, ellima, se ono, se tini, ya e sega ni voli tiko vei ira na qase i liu. Sa ra baci yaco mai, ra yaco ki na koro e yaco kina na somate. Sa lai caka na magiti ni bogi drau. Iako vata na kena ibe, e so tale na ka e ra dau cakava i liu. Oti sa qai wase na kedra magiti. Ko na magiti levu ogo, e ra sa qai kana, ko e ra veikauyaki yani i veikorokoro. Sa qai caka na i vakasuka, caka yani na tabua, na kena ka ni qusiniloaloa. Na tabua me ka ni qausiniloaloa, na kena caka tiko na soqo ogo. Sa oti na i qusiniloaloa ogo, sa qai caka e dua na kena i vakasuka, dua na kena wai vakavanua. Sa oti qori, sa qai ra suka yani o ira na suka. Ra gunu tikoo ira na tiko, oti ya me yacova sara ni sa lai oti taucoko na ka oya. Ia, e na gauna vou ogo, baleta au sa raica tiko i mataqu, ke dua e mate, e sa na bau yavica saraga o koya e na kauta mai na vuaka, se bulumakau,

se sa levu tiko ga mai vei keda e na gauna oqo, na voli tiko na noda manumanu. O ira na qase i liu, e sega, baleta ni ra se tu sara ga vakaveiwekani dina. Ia na gauna ni kua, e tiko ga na veiwekani, e tiko vata talega kei na i lavo, e tautauvata tikoga na kena i cakacaka.

-- E na i tovo beka vaka-Naviti beka Ratu, ke mate beka na Turaga na Tui Naviti, e na vakaraitaki taumada i liu i vei, na nona leqa?

O koya saraga na vanua e lako mai kina na tinana, na vanua e vasu kina.

-- E vakatalega kina ke leqa e dua na tawa vanua?

Io. E rau na tautauvata saraga. Ya, e dau caka kina e dua na i cegu, cegu ni dua na turaga, se tawa vanua ko e sa mate.

-- Me vaka ni daru veitalanoa taka tiko, me baleta na soqo ni mate, ko e ra dau taurivaka tiko e na gauna i liu. O cei e na cicivaka na soqo ni mate, ke mate e dua na Turaga se mate e dua na tawa vanua?

Kevaka e mate e dua na turag, o ratou ga o ratou bulia na Turaga e ratou na cicivaka na soqo oqo.

-- O ratou na cava beka ya Simione?

O ratou na dau vakagunuva na Turaga.

-- O ira na Sauturaga se cava?

Io, e ratou na cicivaka na soqo o ya. E dina ni ratou tiko na matanivanua, ia e ratou na veirogoci taka vata na ka oqo. E sa na qai lako o koya e matamata tiko e na koro o ya. Me sa kauta na i tukutuku ni leqa oqo.

-- Ke mate e dua na tawa vanua. ~~Ia~~ kerea mo ni talanoataka
vei au se o cei e na cicivaka na soqo o ya?

Ke mate e dua na tawa vanua, o ratou ga na veitacini oya,
dua na lewe ni tokatoka, na ka e ratou na cakava, e ratou na
kaciva na lewe ni mataqali. Oti ratou qai mai soqoni. Oti
sa na lai tukuni vei ratou na cicivaka tiko na koro, lai
vakaraitaki kina sa na qai tukuni mai va oqo, tarai oti na
vakaraitaki ni ka oqo, sa na qai tukuna yani o koya na Turaga.
Sa vinakalai qiria mai na kena lali, na kena i tagitagi o
ya. Me sa qai nona i cegu o ya, ni sa kilai, ni sa qai
dua e mate tiko. Ni sa oti ya, sa qai tukuni me keitou sa
sa qailako mai, sa caka rawa na ka ya, sa dou rogoca tiko
na lali. Na ka ni tagitagi ni vanua, ia sa kena gauna oqo,
sa na ulu ni Turaga oqo, me sa kau yani vei ratou na tinana.
Me sa qai kau yani e dua na tabua, me sa qai lai vakaraitaki
vei ratou, sa i koya saraga na i cegu ni nomudou vasu sa liu,
sai koya sara ga oqo na kena kamunaga, sa mai vakaraitaki
vei kemudou, ni sa liu o koya.

-- Ia, o cei e nona i tavi me lai vakaraitaka na yacai koya na
Turaga ko e sa lai vakaraitaki yani o ya?

Ke tawa vanua, sa o ratou sara ga na mata veitacini o ya.
Vata kei na lewe ni mataqali.

-- Ia, ke Turaga?

E sa na kauta ga o koya na me vaka au sa tukuna oti i liu.
Sa na lako ga o Matanivanua.

- Ratu, ko na qiri ni lali oqo, se na tagitagi, e qiri ga vei ira na Turaga, se vei ira na tawa vanua talega. Au kerea mo ni talanoataka mada na tikina oqo?
O ira na Turaga kei ira talega na tawa vanua.
- Na cava beka na i balebale, ni kena qiri na lali?
E so au dau rogoca ni dau tagi na davui, ia e sega ni caka na tagi, na davui oqo e dau vakaraitaki ki na veikorokoro tale e so, ni sa dua e leqa tiko i ke. Na tagi tiko na lali ya, e vaka e tagi tiko na lali. Sa vaka e vakaraitaka tiko ni sa dua e leqa. E sega ni qiri vakatotolo, e na qiri tiko ga vakamalua.
- Ia na qiri ni lali qo Ratu, na gauna sara ga se na gauna saraga e mate kina na Turaga se na qiri kina na lali se me waraki saraga me sa tadu e dua na i tukutuku ni leqa?
E sa tadu oti e dua na i tukutuku ni leqa qai qiri na lali.
Ya ni sa tadu yani i Vale Levu, sa na qai qiri na lali.
- O cei e na qiria na lali ke sa mate e dua na Turaga?
Sa o iratou saraga o ratou na vanua e vasu mai kina.
- Ke mate e dua na tawa vanua, o cei e na qiria na nona lali?
Sa o ratou tale ga na vasu mai kina.
- Ratu me vakao ni tukuna tiko vei au e na i matai ni nodaru veitalanoa, ke vaka e mate e dua na Turaga, sa na liu taumada e dua na Vakataidumata, se na i tukutuku, e dua na mate e na kena gaunisala vaka-Vanua. Taumada au kerea mo ni talanoataka mada vei au, na gaunisala vakavanua. Ke mate e dua na Turaga,

na gaunisala vakavanua cava beka, e na kau kina na i tukutuku o ya. O cei e na kauta na i tukutuku ni leqa, e na kena muri na gaunisala vakavanua?

O koya sara ga e matamata tiko e na vanua o ya, kevaka e Tui, ia o koya saraga o koya ratou dau bulia, o ratou saraga oqo, e ratou na kauta na i tukutuku. Ia, kevaka e sega, e sa na kauta o Matanivanua.

- E rawa beka ni o talanoataka vei au, na kena i vakarau vaka-Naviti, na gauna sa kau kina na i tukutuku ni leqa, sa kauta beka o Sauturaga se o Matanivanua, e vakacava beka na kena i cavuvavuti ni sa na leqa e dua na Turaga mai Naviti? Salako ga sa lai tuberi e dua na tabua, sa qai lai tukuni ni sa leqa e dua na Turaga, se tiko tale beka na kena i cakacaka na kena i cavuti vaka-vanua ni sa leqa na Turaga?
- Sa vinaka, e na va oqo na kena i cakacaka, sa na kau e dua na tabua, kevaka e Turaga, me dua na i liuliu ni matani tu vanua. Kau yani va oqo na tabua e sa na lai tuberi. Vei ratou na vanua e lako yani kina na i cegu nei koya e mate. E dua na kamunaga oqo, e sa tiko oqo e matamudou, dou sa raica tiko mai, na bilo ni vanua e sa cumaki. Na bilo e sa cuvaki, sa kena kamunaga sara ga au sa tubera tiko yani oqo, mo ni kila mai. E caka tiko na kamunaga o ya, me yacova sara ni sa oti, lai vakamalua taki mai, ni oti oya, ki na dua na koro. Sa qai vakamalua taki oti ya, sa na tukuni sara vua na liuliu ni koto, dou lako mai Matanivanua, dou lai qiria na lali. Me lai vakaraitaki, ni

na i liuliu ni vanua mai ka e sa leqa. E sega ni lai tukuni va oqo, e sa mate o ka. E lai tukuni va oqo, ni sa cuvaki na bilo. Ya na kena i tukutuku vaka-vanua.

-- Qo, e na tautauvata talega Ratu, ke e leqa e dua na tawa vanua Ratu? Se e na via duidui toka vakalailai?

-- E na duidui, E na caka beka vakacava e dua na i tukutuku ni dua na tawa vanua?

E na lai tukuni ga na yacana, ia ke sa mani qase, ka dau cakava vakavinaka tu na vanua, se lako ga yani na bilo ni tokatoka o ka, ya sa lako.

-- Ia o cei Ratu, e na kauta tiko na tukutuku ni leqa, kevaka e mate e dua na tawa vanua? O ratou na Sauturaga, se o ratou ga na weka voleka? se o ratou na vasu?

E se o ratou sara tiko ga na tokatoka, se o ratou ga na mataqali o ya.

-- Ya ke mate e dua na tawa vanua?

Io.

-- Na kena lai cabe na i tukutuku o ya ki na dua tale na koro, e na cabe saraga e na vale ni Turaga se na cabe ga ki vua na weka voleka e na koro o ya?

E baleta, na yago ni Turaga oqo, e na tiko i ke. E na tiko i nakoro. Ia, e na liu mada kina na i tukutuku, ni sa leqa o koya oqo. Ia, na veikorokoro e tiko kina na veiwekani, e sa ra na dui lakova ga yani, o koya dina e ratou mata veitacini. Ia, vakavanua, kevaka e ra sa lako yani vaka-vanua, sa na lako ga i

Vale Levu, nai tukutuku vakavanua. E na koro oqo, e na koro o ya, me vakataki Naviti mada oqo, e na lako yani i Soso, Mua-i-ra, Mualevu, Marou, Somosomo, kei Gunu.

-- Au taroga mada Ratu, ke leqa e dua na tawa vanua, e na yanuyahu oqo o Kese, sa kam na i tukutuku vakavanua i Soso beka, e na kauta o ratou na i tukutuku oqo, o ratou ga na weka voleka, se sa na taura na i tavi ni kau i tukutuku o ratou na Matanivanua? Kevaka e leqa tiko e dua i Kese, e sa na kau ga na i tukutuku vaka-vanua oqo, me sa na lai vakaraitaki yani ki na vanua vaka matanitu o Naviti. Sa na kau ga vua na Tui Naviti.

-- Kevaka e tawa vanua, se Turaga, e na tautauvata ga?

Ia ke tawa vanua, e na lako mada vei ratou na weka dina saraga. Kevaka o Kese oqo, e tiko e so na kai Kese e tiko mai kea, e na lako mada mai kina na i tukutuku. Ia, kevaka e sa qarava levu tiko na vanua i ke, sa na lako ga vakadodonu i ke, i Vale Levu sara. ~~ix~~

-- Ia, o cei e nona i tavi na kauta na i tukutuku oya?

E na kauta o Matanivanua, se o koya e bulia na Turaga i ke.

-- Ratu, me vaka o ni sa tukuna oti vei au, ni sa kau na i tukutuku ni leqa vaka-vanua, sa na caka sara mai na reguregu. Me da taura mada, kevaka e mate, e dua na tawa vanua e leqa i ke, i Kese, sa kau yani e dua na i tukutuku i Soso beka, na i lakolako mai ya, e ra dui lako ga mai vakamataqali e ra tiko mai Soso se sa ra lako ga mai vaka-vanua, me ra mai vakayacora na nodra reguregu?

Kevaka e duidui na i lakolako, ia sa na duidui ga mai. Kevaka e cabe ga yani i Vale Levu, sa na dua ga na rigi e sa na kauti ira mai vakadua. E ratou sa na liu ga mai, na i liuliu ni tokatoka oqo, kevaka e so e tiko mai kea. Ratou sa na liu mai, na kena vo taucoko, e sa na qai lako ga mai e na i lakolako vakavanna. Ya na ka au sa raica tiko i mataqu e na gauna oqo.

-- Ia, Ratu kevaka da tukuna mada, de sa na leqa beka na Turaga, da kaya na Takala, se leqa beka na Tui Naviti, na i reguregu e na kau mai vakavanua, se mai na matanitu tale, se dua tale na koro tani. Na i lakolako oqo, e cei e na liutaka mai, o ratou na weka voleka, se o koya sara ga na Matanivanua, se Sauturaga beka?

E sega o koya ga au sa vakamacala taka oti oya, o koya saraga e vasu vei ratou oqo, ke na i liuliu ni vanua oqo, ke vasu mai kina e dua, e tiko mai Gunu se Marou, se i Somosomo se i Soso. E ratou na gole ga mai i liu. Na i golegole ga mai vakavanua, e sa na qai lako tiko mai kina na i liuliu vakavanua, e tiko mai e na veikorokoro.

-- Ratu, me vaka na nodaru katokatonu e na yaga vei ira na gone e na gauna mai muri, vaka bibi o ira na gone ni Naviti, me vaka o ni tukuna tiko mai vei au, na reguregu, e na i tovo vaka-Yasawa beka se na i tovo vaka-Naviti, na cava na i kaukau, e na veidonui beka vata ke kau tiko na reguregu?

Niu se bera ni vakamacala taka mada na ka 'oqori, au na via vaka-

macala taka mada, ya e na gauna i liu, daru taura mai, ia e na gauna oqo, ke sa so na wekada sa tauvi mate levu, sa tiko na walesi qo, sa na tukuni ga e na walesi vei ira. Ia me vaka o ni tukuna oqori, o koya na i reguregu me ra dau kauta mai, sai koya sara ga o ya, na waka, na tabua mada i liu, na ibe, na kena ka lelevu, kei na kena e ra lalai, e ra dau kauta mai ya, vata kei na kena i coi, me vaka na dalo, tavioka, dalo ni tana, na uvi,

-- Au tukuna mada Ratu, ke dua na weka voleka sara ni dua na Turaga e mate, da tukuna mada ni weka voleka sara ni Tui Naviti, se tiko beka mai Somosomo, e weka dina ni Tui Naviti. E na waraki sara toka o koya, me mai vakacabora na nona i reguregu qai caka na veibulu, se na sa berabera mai o koya na nona i reguregu, e sa na vakayacori ga na veibulu vua na Turaga?

E na rawa ni vakakina ke sa yaco totolo yani vua na i tukutuku, ka bera tiko yani o koya, ka ra sa wawa tiko na lewe ni yanuyanu, sa veitalia ke bera tiko yani, baleta o koya e dodonu me yaco tiko mai i liu.

-- Ratu, me vaka ni sa caka oti na reguregu, taumada au na tarogi kemuni kina, vei ira na Turaga ni Yasawa, na cava mada na i balebale dina ni reguregu. E vakairaitaki beka ni lolosi, se na soli beka ga ni yau, e na nodratou mai tokoni, e na rarawa levu e sa mai bikai ratou tiko se. E rawa beka ni o ni vakamatata taka vei au, se cava mada na i balebale ni reguregu?

Oi, sega o koya sara ga ya na ka o ni via vosa tiko mai kina. Na wai ni matana, kei na i otioti ni loloma, e na nona sa gole e dua na wekada, sa liu yani ki na vanua e da sa na gole vata yani kina.

-- Ia, na reguregu ni mate, e na vakacabori saraga e na vanua e davo tu kina na Turaga se o koya e leqa, se e na lai vakayacori e na vanua e tu mai kina na vakatunuloa?

Kevaka e sa mani sinai tu na tamata e tiko mai e na vanua e davo tiko mai kina na Turaga, se Marama, sa tiko ga na Tunuloa, se vale me ra lako yani kina o ira na lai reguregu.

-- Ratu, dua na ka au guilecava mo ni vakaraitaka vei au, kevaka e mate e dua na Turaga me vaka o ni tukuna vei au. Au rogoca ni na tabu saraga ga ni dua e tagi, se e na viri na kena bai, me tabu ni dua na tamata e takosova yani na bai ya. Vaka-Naviti beka, ke mate na Tui Naviti, se na qai dua ga na kena i to? Sa o koya sara ga oqori, e vakakina, me kua sara ga ni takoso e dua na manumanu, se tamata cava, ya ni ra sa na cola i wau ~~xxx~~ tu o ira na bati nei Tui Naviti.

-- Ia ke sa ~~mate~~ na Tui Naviti, o cei e na nona i tavi, se na koro cava e na bati, me qarava na koro oqo?

Kevaka e ratou sa lewe lailai o ratou na bati e na koro o ya, na koro mai Soso, e ratou sa na veivuke vata yani kei na Vunimasi, se o ira na bati e na veikorokoro oqo. Kevaka e lailai na nodratou veiqarayitiko. Oti o ya, ratou sa na mai kerea ga o ira, se o iratou na cola sau tiko mai Soso, o iratou na Bati.

E so tale na yacadratou e ratou tiko yani i ke, dou lai kacivi ratou mai o ya, dou mai veivuke taka vata na ka oqo, siga na bogi nomudou tiko na cola i wau, mo dou yadra tiko se cava. E na va tiko o ya.

-- Vaka o ni tukuna tiko vei au Ratu, a cava e dau caka e na gauna i liu sara ke dau mate e dua na Turaga. E ra dau lai biu i na dua na qara, se lai biu, se e caka beka vakacava. E rawa beka ni o ni talanoa taka vei au, na maroroi na yaqodra, e kau beka vakacava se e caka beka vakacava?

xx Au rogoca ga o au, e so e dau, kevaka e dua beka na turaga e kaukauwa vinaka toka, e na laki vunitaki koya.

-- Oi, e dua beka na vuna ya Ratu?
Io, e rairai tamata kaukauwa beka.

-- E ra kauta na lewe ni vanua, se lai bulu lo ga?
Sega, o ira ga ra sa dau vueta tu na vanua, na ka e dau wavoliti ira e liu, e ra na laki vunitaka lo ga. Sa kau i vei o ka ya, e sa lai bulu, Ia, e ra na sega ni kila na vanua e na gole kina. Au rogoca e so na kenai talanoa, e so e ra dau lai vunitaki e na loma ni qara. Ia, kevaka e lai bulu, e ra na lai buluta ga me kua ni kilai.

-- Na cava o ni rogoca i liu, me baleti ira na turaga kevaka e ra leqa. Me vaka e so mai Vanua Levu, au rogoca, ni sa mate e dua na Turaga, e na sega ni vakadavori, e na vakadaberi toka ga, qai olovi toka e na ibe, sa qai caka na reguregu. Vaka-Yasawa na cava beka o ni rogoca me baleta na nodra dau mai tiko na yago

ni mate, e na vakadavori tu ga?

** Au rogoca na kena i talanoa va oqo, e so e dau ravitaki tu ga.

-- Ya e turaga se tawa vanua?

E dau caka ga vua na Turaga. Me dau caka na kena lotu, qai dau ravitaki tu ga. Ya me vaka e dabe tiko. Ia e so, ni dau colati, mai qai dau lai colati ki na veimata ni katuba. Ni sa lako mai e na dua na mata ni katuba, sa so na i coni lelevu oqo, e ra sa lako mai tuba. Vivi vakavinaka va oqo, qai biu yani i tuba. Ya me sa nodra i otioiti tiko ni loloma vei ira. Lako yani va oqo ki na dua na matani vale me taudonua, sa kau mai na i coni oqori, me biu yani i tuba. I liu, au sa sega ni raica tiko e na gauna oqo.

-- Qo me ra curuma saraga na veivale yadudua Ratu? Se vale ga nodra na weka?

Io, i na wekadratou, me vaka e sa tatau tiko yani o koya vei ira. Na ka sa qai caka tiko mai o ya.

-- Vakacava e na gauna i mada, ke mate e dua na gone yalewa rairai totoka, e na dabe se e na davo toka ga va o ya?

Au se sega mada ni se taura rawa.

-- Ratu, vaka e na gauna ni kua, keimami sa sotama tiko na ~~gone~~ gone e na gauna ni kua, na kena vakayagataki na kisi ni mate. Na kena tuberi, lai bulu sara, na cava o ni rogoca i liu, na kena dau laki maroroi na yaqo. E kau ga yani ka lai sole e na ibe, se kau ga yani sa lai bulu sara?

I liu, e dau kau ga mai na kumi, na ibe, sa solegi ga. E se sega mada ni u rogoca me caka mada na kena kisi.

-- Na kena tuberi na yago ni mate, e dau caka na kena vatavata se sa tuberi ga o koya e mate?

Sega, e caka n a kena vatavata lailai, sa ra qai tubera ga o ira na kau. Ra qai kauta kina, kevaka e Turaga ni Vanua, e ra sa na cola saraga. Era na colata saraga na kau. O ratou na qaravi tiko, na vanua e vu mai kina, e ratou na colata vata tu, ka ratou na iriiri tiko i delana. E caka tiko na ka o ya, ke sega ni caka e dua na ka vei ratou ni sa tukuni va oqo ni sa lai ologi na yago ni mate, me sa lako. Kevaka e sega ni dua na ka e caka vei ratou, me vaka ni sa dua na kamunaga oqo, kei na wai vakavanua oqo, e sa na mai tarovi kina na nona yadravi na Turaga oqo, me sa lako yani ki na nona vale. Kevaka e sega ni caka, e na vakayacori tiko na ka o ya, me yacova sara ni sa lai bulu.

-- Me cava e ratou cakava tiko?

Me ratou na iriiri tiko. Kevaka e sa caka tiko ga i vale, me yadravi tiko kina, sa na oti i kea. Qai tauri ga na turaga o ya me lai bulu.

-- Ratu, au kerea mo ni talanoataka vei au, o cei saraga e nona i tavi me iriva toka na yago ni mate, ke mate na turaga madaga? O ratou sara ga na vakavu mai kina na Turaga o ya. Ko e lako mai kina o tinana.

-- O ira na tubera na yagona?

Sa iratou saraga o ya.

-- E vakacava na keli ni bulubulu Ratu, o cei e na kelia?

O ratou saraga oqo.

-- E nodratou i tavi taucoko na vasu oqo?

Sega, o ratou na lako mai kina na tinana, e dau tukuni tiko i ke na vu. Kevaka o au, au lako mai vei kemuni na tinaqu, au na kaci tiko yani vei kemuni na vu.

E dau tukuni tiko vei keimami i ke. Sa na qai tukuna tiko yani o koya na vu, o na vasu, sa vakacava. Ya o ira na neimami vu e dau kau yani vei ira, kevaka e ra sa leqa e dua na nodra vasu. O ira ga era qai mai cakava tiko na kena cakacaka. Sivi bulubulu ra qarava tiko e na siga kei na bogi. O kedatou ga na lewe ni mataqali se na lewe ni vanua, tou qai qaravi ira tiko yani.

-- Ratu, kevaka e sa leqa na Tui Naviti, ni sa kau me sa lai bulu, e na dua tale beka na tabua e na lai tuberi, me vaka beka me nona i vakasoby, me sa lai bulu se sega?

Io, e sega ni dua. E vica vaka na tamani tabua lelevu.

-- O cei e nona i tavi beka na tubera na tabua o ya, se i vakasobu? E sa lewe ni vanua saraga o ya, o ratou na Sauturaga.

-- O cei e na ciqoma ya?

E na ciqoma tiko ga o koya na nona mataqali, se o matanivanua, se e na ciqociqo tikoga o nona Matanivanua. Tekivu sara ga e na vanua e laveti mai kina, nona vale, nannona curu mai tuba, nona sa curu mai tuba, lako, me yacova sara ni sa lai yaco i Valenilotu. Dua na kamunaga oqo, me lai caka i valenilotu, ni sa curuma yani na valenilotu me lai caka kina na nona lotu, me sa vakarau gole.

-- O cei e tubera o ya?

O i ratou ga na lewe ni vanua.

-- O cei e ciqoma tiko ya?

Ciqoma tiko o Matanivanua. Na kena lai lavetitale me lai vakacurumi tale ki na katuba ka dua, sa i koya oqo na gauna e sa na

biuta kina vakadua na nona valenilotu me sa gole yani ki nona vale. Me lai yacova sara ni sa lai yaco yani i nona vale, me vaka na nona i bulubulu. E caka tale i kea e dua na kamunaga, me baleta na nona sa qai vakarau bulu.

-- Ratu, na tabua taucoko e vakacabori toka oqo, na kena ciqomi, na tabua kece oqo, e na soli taucoko e na weka nei koya na Turaga ko e leqa, se e ra na wasea na lewe ni vanua, se ra na wasea ga na Sauturaga?

Sega, na Sauturaga e na vakayacora tiko na ka oqo, vua na Matanivanua, na tabua kece oqo. O iratou saraga na vanua e vu mai kina na Turaga oqo, na vanua e lako mai kina o tinana, e nodratou kece sara tiko ga na ka oqo. Baleta na Turaga oqo, sa lai yaga tale tiko mai e na koro ka dua. Sa vakaluveni kina, sa lai cakacaka taka, ka na vanua e lako mai kina na tinana, sa sega ni dua na ka e tu mai kina, qai dua ga na ka e vinakati mai kina qailai kau mai. Lai kau mai e so na ka, ia o koya e sa lai cakacaka taka tale tiko mai e dua na vanua. Ko e dau vakavuna kina o ya, ni sa lai cakacaka kina o koya, vata kei ira na luvena. Lai kacivi mai na matanitu ni vanua ni ka, sa ra cakacaka tiko kina o ratou. Koya e dau caka kina na ka va o ya, me bau vakaiwasewase tale tiko ga kina o iratou na vanua e ratou lako mai kina.

-- Ratu, vei ratou beka na vu, e ratou na kelia tiko na i bulubulu, e so beka na vakatatabu, e tu vei ira, taura mada, ke sa leqa na Turaga, taura mada na Tui Naviti, e so na vakatatabu e ratou na

taurivaka toka, e na nodratou kelia tiko na bulubulu ni Turaga?
Io, eratou na sulu loaloa tikoga, ratou na keli i bulubulu
tiko, caka tiko na ~~kakaxixi~~ medratou yaqona, e vaka tiko o ya.

-- E vakacava na kedratou la kana, au rogoca mai Tailevu, e dau
vakatabui me ra tara na kedra kakana, e dina o ya. Ia, vaka-
Yasawa, e vaka kina se sega?

Au se sega mada ni raica e dua i ke. O ira i ke, e nodra tabu
wale ga me ra kana voli i tuba. Baleta ke tau na uca, se cava,
au sa raica, au sa rogoca tale ga e so., e ra cakava.

-- Ya o ira e ra keli i bulubulu?

Io, ya o ira ga na kena vo. Ya me ratou vakananuma kece ga kina,
E na gauna ni kana va oqo, o kana ga yani i tuba. Sa so e ra
tabu na gunu ti, se gunu drauni moli walega.

-- Mai Tailevu mada ga Ratu, au rogoca, ke mate e dua na Turaga,
ni se oti va qo na veibulu, e ra gole sara o ira na keli i
bulubulu, me ra lai sili beka se caka vei ira e dua na yaqona,
se dua na mataqali cakacaka vaka-vanua. Au kerea mo ni talanoa
taka mada vei au, vaka-Naviti beka, e tiko beka e so na cakacaka
vaka-Naviti beka, me baleti ira na keli i bulubulu, ni oti na
nodra i tavi ni veibulu, e so na ka e na caka vei ira?

Na veika lelevu kece e sa tu me baleti ira, ia na i matai ni ka
e na caka oqo, e na oti na i bulubulu suka mai. Ni ra sa na suka
mai oqo, e sa na tuberi yani e dua na kamunaga, vata kei na
kena vakania. Sai koya oqo na kena dau qarava tiko na kena
sukavaki mai, na nomu dau qarava tiko na nomudou i tavi mai na
i bulubulu. Ya me sa suka mai vale o ya.

-- Ya ne dua na tabua?

Io, ya na tabua se na wai vaka-vanua. Kevaka e lelevu na kamunaga, e caka na tabua vata kei na wai vaka - vanua.

-- Ia, na tabua o ya, e tabua toka ni vakavinavinaka?

Ya, e i vakasuka mai e na nodratou qarava tiko na nodratou i tavi. E sega ni ka ni vakavinavinaka, e nodratou i vakasuka ga mai nodratou lai qarava tiko na kelilei tiko nivanua cila vi siga o ya, e ratou luvaiwale tiko, ratou gonu yaqona tiko se.

-- Ia oqo kevaka e caka mai Tailevu, e vaka e nodratou i sasavui tiko se. Vaka mai Tailevu talega au qogoca, nã oti va oqo, na bulubulu e ra dau lai siã. Ra dau lai sili, qai dau tabu na wai o ya. Qo e taurivaki talega e na vanua o Naviti?

Io. I ke, kevaka e ratou sa nakita tiko me ratou lai sili, e sega ni va oqori, me ratou lai sili o ratou na lai keli i bulubulu, e sega i ke. E ratou na lako mai, ratou lai sukavaki mai, oti qai caka na magiti qai caka na i wase ni kakana.

Sa qai tuva na matau ni lovo na ulu. Dua na kena i wase na ulu, Na ulu oqo e na donua saraga o koya e lako mai kina na tinana. E dua na matau ni lolovo, ko ya oqo, me baleti ratou kece na, tokatoka o ya. Dua na magiti me tu i bulu, ya sa lewe ni vanua taucoko.

-- Ya e na cakava o koya?

E sega. Na i matai tiko ga ni siga. Ya me baleta na lewe ni vanua taucoko, se na lewe nã veikorokoro taucoko, e ra gole mai. E wase vakatolu ga,

-- Ya na magiti ni matai ni siga Ratu?

Io.

-- E na magiti cava e na soli vei ira na keli i bulubulu?

Na magiti ka lelevu sara ga e na soli vei ira. O keda tale ga na lewe ni veikotokoro, se na veimatanitu e rua, se tolu, E dua tale ga na i binibini magiti levu sa na tu i kea.

-- E sega ni burua tiko oqo?

E sega.

-- Ia na magiti ni burua Ratu, e na qai caka beka e na gauna cava?

E na bogi drau sara, na magiti ni burua e na qai caka sara e na bogi drau sara. Na bogi lima kei na bogi tini, e dau caka tale ga na kena magiti, e ra dau kacivi ga mai, ko ya sa sega ni rawa mai, e dau vakaraitaki ga na kena yaqona. Oqo na yaqona ni bogi lima vei kemudou na lako mai e na somate oqo. E vaka kina na matanitu o Marou. Ya sa rauti ira taucoko o ya, na lewe ni vanua. Ko sa yaco mai e na bogi lima oqo, e yaco mai. Ko e sa dua na nona oga, vinaka vakalevu. E dau va tiko o ya. O ira na yaco mai sa galala., sa ra yaco mai. O ira na sa sega ni yaco mai sa veitalia, sa caka oti ga na kena yaqona. Me yacova sara na bogi tini. Na burua, e sa na qai caka ga e dua na kena tanoa, sa na qai tukuni me, sa na qai waws ga e na kaci ni burua, e na bogi drau. Kevaka e sa kacivaki e na walesi, se kau na kena i tukutuku vakavanua, ya sa na qai dua talega na kakana levu e tiko i kea.

-- Na burua?

Io.

Sa qai koya e levu duadua. E via tautauvata kei na i matai ni somate, e na gauna sa mate oti kina e dua.

-- Oqo e ra na vakaitavi kece sara ga kina na lewe ni vanua?

Io. Kevaka e lako tale vei ira na kena i tukutuʻu. Kevaka e sega, e so e ra dau wele ga.

-- Ratu, na veimagiti kece daru veitalanoataka tiko oqo, na magiti e dau caka e na siga ni veibulu, lai magiti sara ni burua, na magiti ni bogi drau, e cei e na vakaitavi toka kina oqo? O cei sara e na liutaka tiko na kena qaravi? O ira ga na lewe ni vanua, se o ira na Sauturaga?

E na vakarautaki ni magiti ni coi ni ka o ya, e sa lewe ni vanua taucoko tiko. Ia e ratou na vakavakarau sara ga o ratou na vanua e lako mai kina na tinana. E ratou na vakarautaka tale tiko ga o ratou na magiti. Ia, o ratou talega na i tokatoka oqo, e ratou na vakarautaka tale tiko ga o ratou, e dua na i wase ni ka, me baleti ira na lako mai me baleta na qusiloaloa, na veika va ya. O ratou talega na i tokatoka ko e yaco kina o ya na leqa.

-- Dua na ka o ni tukuna tiko vei au Ratu e na nodaru veitalanoa, e na magiti beka oqo se i yau, me vaka o ni tukuna toka oqo, ni burua ga sa lako sara na Vamalaio?

Io.

-- Na cava beka na Vamalaio qo Ratu?

E sega ni burua, o koya na magiti ni oti na veibulu.

-- Ia, na burua Ratu, e caka e na bogi drau?

E sega ni burua oqori,

-- Na Vamalaio qo, na magiti e vakayacori, se vakacabori, e na gauna saraga e caka kina na veibulu.

Ko e dau caka e na gauna ni veibulu, ya e magiti ga ni veibulu.

O koya na Vamalaio, e na dua tale na siga. Kevaka e na gauna

oqo, e sa dau caka vata, me yacova sara na vakabogi tini. Ke

vaka e sa dau tukuni va oqo na Burua, V amalaio, Bogi Lima,

Bogi Tini, sa dau caka vata mai ya, sa dau tuvatuva tu ga

na kena i coi, na kena kakana, na kena ibe, na kena ka e

voli mai e na sitoa, me vaka na dramu karisina se cava. E

caka vata tiko ga mai kei na kena i tukutuku oqo. Kevaka

e sega ni wasewasei me sega ni caka vata. Sa na oti ki kua na

magiti ni veibulu, sa oti o ya, e da sa qai wasewase yani

vakamatai lalai.

-- E wasei na magiti ni veibulu, se laukana vata ga? Na magiti ni veibulu? E wasei talega?

Uo, e wasei talega. Baleta o ira na veikorokoro e ra gole mai.

-- Oti na magiti ni veibulu, caka sara na Vamalaio?

E rua tiko na vidavata ni Vamalaio. O rau oqo, e rau tautauvata sara tiko ga.

-- Na cava na kena i karua?

Na Vidrakuata.

-- Qo e magiti tale ga oqo Ratu, se i yau?

E magiti ga.

-- Na Vamalaio?

E rau tautauvata ga o rau oqori. Ya me ka ga ni kana. O ira e ra sebera ni veitosoyaki tiko e na veikorokoro e da mai kana tiko kina o ya. Sa na lako tiko ga o koya e lai nunu, o koya e sa rawa mai na vuaka mai kea. Se vei ratou ya, se vei ratou na weka ni mate. Na ka au raica tiko, e sega ni macala mada vei au, vei ira na qase. Se na cava na yacana tiko na ka oqo, na Vadrekuata vata kei na Vamalaio. Na ka ga au sa kila tiko o au, baleta na yaca o ya vei au e sega ni matata tiko vei au.

-- Carubi tiko ga na gunu yaqona Ratu?

Io, carubi tikoga e na kena i otioti.

-- Ratu, e dua na ka au qai mai rogoca tiko oqo vei kemuni, ni na vakayacori na bogi lima. Me vaka mai Tailevu, e ra dau vakayacora ga na bogi va. E dua beka na kena i balebale vei kemuni na Turaga ni Naviti se vei kemuni na Turaga ni Yasawa, na kena rokovi na bogi lima. E dua beka~~ka~~ na kena rokovi na bogi lima?

Io, baleta o ratou na weka ni mate, o ratou na wekai tinana. Kevaka e ratou sa veivosaki me ratou curu tiko mada i vale ya. Ko na vale e leqa kina na Turaga oqo, se marama. Na bikabika, na yacana vei keimami me ra curu tiko, ya sega na sili, ra kana tikoga ka ra davo tiko. Me ra davo vata tiko kei na Turaga oqo, se marama sa mate na watina. Ya ra qaravi tiko ya, na gunu, kana, me yacova ni bogi lima. Ya dau caka kina na bogi lima. Ia o ira kece na davo tiko oqo, e ratou lewe tiki se lewe walu, se lewe lima.

E so, e na neitou yasana oqo o Ba, e ra lewe vasagavulu sara e ra kana moce tu, me yacova na Bogi Lima, me ra vakananuma tu na tamata e mate. Ni oti ya, sa qai tukuni va oqo, e na bogi lima. Ra lako yani me ra lai vakaqara i coi, i wai, i vanua. Na kena kakana e sa mai tu rawa. Ko e caka droka, ko e caka buta. Sa ratou qai ~~da~~ ~~ka~~ ~~ga~~ ~~na~~ qai qafavi talega o ratou na davo tiko oqo. E sa dua tale ga na i wasewase kedratou e sa tiko. E ratou vakasigalevu oti, sa na qai tiko talega e dua na i wasewase Kedratou. Ya na i wasewase ni bogi lima. Baleta ni o iratou, e ratou sa na sili kina o ya. Sa na qai vakatau na vanua e ratou na goleva, e ratou sili e na dua na baravi, cava se baravi cava. Na vanua o ya, sa na lai tabu saraga. Se dua ke ratou sa via gole yani va qo i vanua, me lai ratou yacova e dua na loga ni teitei, ratou qai via tikia kina e dua na ka. Ya ratou sa na vakatabuya sara ga me nodratou, me vaka na voivoi, se cava tale. Ya sa gauna sara ga ratou sa qai lai via cakava kina na voivoi ya, ratou cakava tu ga yani ya oya, sa qai taura tale yani na kena i taukei. Ia kevaka ratou sa via lai sili i baravi oqo, ya ratou sa lai vakatabua sara tiko ga me yacova na vakabogi drau.

-- I Ratu, kevaka e sa mate e dua na Turaga, o cei e na lewa, se o cei e na digitaki, me ra na curuma, se o ira na Bukudekitaki? E sa na vakatau saraga vei ratou na ka oqori, vei ratou e ratou veibuli tiko. Tou na sega ni lewa tale o kedatou, me tou na lesi yani va oqo o ka, o ka, o ka, e sega. Sa o iratou saraga. Na vanua e lako mai kina na tinana. Se liuliu ni mataqali cava. Ya sa o ratou saraga na lewa. Dou mai curu na lewa ka oqori, lewe

tini se lewe walu,

-- Ia ke mate na Turaga Ratu, e digidigi ga o ira na marama se ruarua, marama kei na Turaga?

E dau dua ga, o ira na Marama ga. Kevaka e Turaga, ia e Turaga ga. E so na vanua e marama ga, qai bikabika toka e dua na Turaga, baleta o ira na bikabika tiko oqo, e ra gunu tiko. Baleta o rau talega e rau bikabika tiko o ya, e rua se tolu, o rau ga sa na qoqota oti na yaqona ko e caka tiko e na bogi kei na siga.

-- Dua na ka au taroga taumada vei kemuni Ratu, baleta na bogi lima, vakacava, e dua na ka o ni rogoca, me vaka o kemuni na Turaga ni Yasawa, mo ni rokova kina na bogi lima, me vaka o ira mai Tailevu e ra rokova na bogi va. E dua beka na ka o ni rokova kina na bogi lima sega na bogi va. Se sai tovo ga ni nomuni i vakarau vakavanua?

Ega baleta i ke, na bogi va, e ra sega ni dau sili kina o ira na curu tiko oqo. E rawa ga ni bogi tini, se nodra i vakarau ga o ira na qase i ke.

-- Bogi tini se bogi lima?

Bogi lima. E rawa ga ni bogi lima.

-- Baleta?

Ya na gauna e ra sa galala kina, me ra sa lai sili. Na ka sa qai dau caka vei ira oya. Dua na i wasewase levu ni sulu, ratou sa na qai wili mai, e ratou lewe vica, e ratou lewe ka. Sa cula yani na nodratou i sulu, oti kau yani na nodratou sovu. Na sovu

ni sili, vaka kei na sovu ni nodratou savasava. Sa wase-wasei saraga vakamatai lalai va o ya. Ke dau na turaga e tiko, sa na wasei talega na nona i sulu, sovu ni sili, kei na sovu ni savasava, na nona i toro talega, baleta ni sa kumi levu tu sega tu ni toro, e na ka ni vakatatabu. E dau va o ya. E ratou dau lai sili yani o ya, ratou dau vakasavasava taki ratou.

-- Ke na i balebale o ya Ratu, kevaka e tiko e so na vakatatabu, e na tara ga e na gauna ni bogi lima. Se vakaevei, e na waraki sara na bogi drau, qai lai vakataratara?

Sega, na vakatatabu o ya, ni ratou sa na curu ga o ya, ratou sa na vakatatabu taka sara na vanua e ratou via vakatabuya. Se na vahua e ratou laki sili kina, se baravi cava. Se ratou sa via lai sogota e dua na loga voivoi levu oqori, ya ratou lai tekia ki na e dua na kau.

-- Sa qai lai vakatarai tale ni sa bogi drau?

IO.

-- Io, vakacava na tubu ni kumi Ratu, o ira na tagane, e ra rawa ni toro ni sa oti na bogi lima, se sa ra na waraka sara ni sa oti na bogi drau?

Sa ra na toro saraga e na gauna o ya. Kevaka e ra na qai via vakatabuya tiko me yacova na bogi drau, sa qai vakatubura tu ga yahi. Ia, kevaka o ratou na i lala e ratou via tabu, qai tiko ga na pini loaloa i na serena, kena i balebale o ratou na cakava tale e dua na solevu e na gauna ni vaka bogi drau. Ya kevaka e ratou vaka i sulu loaloa tu.

Kedatou ga na ciqoma tiko yani, tou na vakarautaka na kedratou, vata kei na veika taucokô me baleta na nodratou lai luvaluva.

--Ia, e dua na magiti e na taurivaki e na vakabogi va se sega?

E na bogi lima ga, e sega i ke na bogi vak Caka kina na kena magiti.

--Bogi tini?

E caka talega e na bogi tini.

--Na bogi tini oqo, e ra vakaitavi sara ga kina o ira na weka, voleka, se o ira saraga na lewe ni vanua?

Lewe ni vanua e na koro o ya. Ia, o ira e ra sa dui lako e na veikorokoro oqo, e ra sa na kila tiko mai o ira. O bogi tini ni kua, ya sa ra na lako vakamataka mai se vakayakavi.

--Ya sa ra na takitaki mai?

Io.

--Na bogi drau sa kena i tinitini sara ga o ya Ratu?

Sa kena i tinitini sara ga o ya.

--O cei o ira na lai vakatatabu, se o cei o ira na ~~lewe ni vanua~~, o ira na lai luvaluva. O ira na lewe ni vanua, se o ratou na vasu beka, se o ratou na?

Sega ni vasu. O ratou saraga na vu mai kina na Turaga oqo, se Marama oqo.

--O ratou na qai luvaluva?

Io.

--Sa ra qai vakarautaka na magiti ni bogi drau o ira na weka, se o ira na lewe ni vanua.

Io, na magiti ni bogi drau, e sara na vakarautaka tu ga na lewe ni vanua. Ia na lewe talega ni mataqali, o koya talega e na

e na vakavaka rau tiko vakavinaka. O ratou talega na i liuliu ni tokatoka o ya, e ratou na vakavakarau tale tiko ga vakavinaka. Na kena i vakavakarau ga o ratou na lewe ni tokatoka kei na lewe ni mataqali, kei na lewe ni vanua. Lewe ni vanua, e da sega ni kila e na gauna oqo, e sa sega ni vaka e liu, e ra dua vata tu ga vakadua. Na ka e sa tukuni sa o koya. E na sega ni rawa mo na vakacala. Na gauna oqo, e sa gauna vou tiko.

-- Ratu, me vaka o ni tukuna tiko, ke mani tabu e dua na uciwai, se vuni voivoi beka. Kena i balebale, ni sa oti ga na bogi drau, sa na lai tagavi sara na uciwai oqo se waitui?

Io. Ya me yacova sara na vula tolu oqo. Kevaka e dua na vanua e sa vakatabui tiko i ke, na kuita, na sulua ike. Ya sa sinai saraga vakavinaka o ya. Vata kei na ika, i va o ya, e vei siga e nunuvi tu ga. Ia ni sa tabu vula tolu oqo, sa vaka me ra lako tiko na kuita oqo kei na ika, vaka e sa sega ni dua na ka e tu i kea, vaka me ra sa kana yani vakaveitalia i vanua. Ya sa ra dau lako yani i matasawa, e sa vaka me ra sa wele tu.

-- Na kena kau mai oqo, na ika beka se sulua, me vaka o ni tukuna toka, e sa na kau mai oqo, e sa na wase, se sa na vakasaqari sara ga me magiti ni bogi drau?

Sa na kau saraga me baleta na magiti ni bogi drau.

-- Io, Ratu, ni sa oti ga o ya na bogi drau, sa i otioti saraga ni ka e caka o ya?

Io, sa kena i otioti saraga o ya. Sa na caka na kena ka taucoko, na kenai wasewase sa tu, sa na nanumi talega kina o koya e lako mai kina na Turaga oqo. Na vanua e vaka vu mai kina.

Sa na baci va tale mai o ya na kena i wasewase mai na i matai, Nodatou oqo, nomudou o kemudou oqo, oti o ya, sa qaimai kena i otioti yani ni sa qai mai caka na qusi ni loaloa.

-- Ya sa i vakasuka?

Vakasuka sa qai muri. Na qusiloaloa o ya, e sa magiti, na dramu karisini, na veika taucoko o ya sa qusiloaloa. Sa oti vakadua o ya. Na gauna sa lako tiko kina na gunu, lako tiko, lako tiko, sa qai caka e dua na tanoa yaqona. Sa qai vakasuka oqo, ko e qai via gunu tiko, se o koya e sa via gole, ia gole. O koya e sa via kaukauwa mai na rum ni yaqona ni Viti sa gole, sa lako yani.

-- Ia Ratu, na i qusi ni loaloa oqo, o ni tukuna tiko vei au, nai yau se dramu karisini. O cei e na vakacabora mai, se o cei e na ciqoma mai na i qusi ni loaloa oqo. O ratou ga na qase, se o ratou ga na weka mai na yasai tinana, o koya na turaga e leqa. O cei e na vakacabora na i qusi ni loaloa oqo?

Ke sega ni qarava tiko mai na vanua, e ratou na vakacabora tiko mai na lewe ni mataqali.

-- E ratou na qai ciqoma na vanua e vu mai kina na Turaga e leqa? Sega. E dua ga vei iratou na veiwekani matanitu oqo. Matanitu o Marou se Matanitu o Naviti. E dua ga vei ratou oqo, e na ciqoma mai na qusiniloaloa oqo. Ia, vakabibi vei keimami i ke, kevaka e dua na lewe ni matanitu oqo, o Naviti, e leqa tiko qai cakava tiko na ka oqo, ia o ratou oqo, e ratou na ciqoma. Sa na ciqoma ga vakaoqo na kena i yau, ratou sa na lewa sara tiko ga na i yau oqo. E lima se ono se tini, ratou na taura tiko vakadua ni ratou sa lewa tiko ni ratou sa ciqoma.

-- Kena i balebale o ratou ga e ratou lewa ga na vanua e wase kina na i yau o ya?

Sega, oqori vei ratou na Sauturaga se, na lewe ni vanua e caka tiko kina na soqo. O koya ga e ciqoma yani oqo. Na qusiloaloa.

-- Na kena lai wase?

E sana qai laki vakatau ga yani vua. Kevaka e na lai solia lesu yani vei ratou na Sauturaga se Matanivanua. Ke sa mani lomana ga me wasea e sa na wasea.

CONTINUED ON 959.

TOPIC: FUNERAL (continuation of 958) 2.

INFORMANT: SIMIONE NABUTULOVO. (M 64)

PLACE OF ORIGIN: KESE NAVITI
YASAWA.

PLACE OF INTERVIEW: NAVITI ISLAND.

DATE: NOVEMBER 1984

INVESTIGATOR: ~~XXXXXXXXXX~~ *Wm D*

--Ratu, me vaka ni u lako tiko mai e na tabana ni veiqaravi vaka-
vanua. E ra dau taurivaka o ira na noda qase e na gauha i liu,
vaka o ni tukuna toka vei au, oqori na i qusi ni loaloa. Taunadan
au kerea mo ni talanoa taka mada vei au, na cava sara mada na i
balebale ni qusiniloaloa?

Vinaka vakalevu. Na i qusiniloaloa oqo, au dau rogoca vei ira na
Turaga, au dau vakataroga vei ira, e ra qai dau tukuna, na nodra
cakacaka balevu tiko mai e na dua na oga, oga ni mate. Na leqa
o ya e ra colata kece tikomai. Na bunu ni yagodra, na nodra gole
i vanua se i wai, lai vakacava tiko mai e levu na ka me baleta na
ka ni mate oqo, na kena gacagaca na gauna e tekivu mate kina, me
yacova na bogi lima kei na bogi tini, lai yacova sara na bogi
drau, e ra lai vakaitavi taucoko tiko kina o ya. E na qai caka
kina na ka ni qusiloaloa oqo, me i otioti, baleta me tautauvata
kei na dua na sulu duka, me qai kau mai e dua na kena sovu me
sava kina. Me vakasavasavataki, me qusi kina na loaloa no nodra
colata tiko mai na cakacaka ni dua na somate oqo.

-- Sa vinaka sara vakalevu Ratu, e dua na taro me veisotari toka me baleta na kena qaravi na mate, na gauna i liu. Na gauna ni kua, me vaka mai Viti Levu, keda sa sotava toka na kato ni wai liliwa i vale ni bula. Ke leqa e dua na Turaga, sa kau na yagona i vale ni bula me lai biu i na kato ni wai liliwa, me yacova sara na siga e sa lokuci tu me sa na bulu kina. Vakacava i liu, vei ira na noda qase e na gauna i liu, kevaka, taura mada, sa mai tu e dua na yago ni mate, se Turaga beka, sa davo tu na yagona, qai waraki toka beka e dua na luvena voleka, tiko tale beka mai dua tale na vanua, qai berabera toka mai. E so beka na ka e ra dau cakava o ira na noda qase, me ra vakaboi vinaka taka na yagoi koya na Turaga sa leqa se, se na draunikau e ra na vakayacora, se solia, me kua ni drodro kina na ~~yaguni~~ wai ni yagoi koya na Turaga sa mate. So beka na i tatarovi na ka e na waka, me na tarovi kina na boi ni yago ni mate?

Au sa rogoca, kau sa raica talega. E dau caka vaka kiba. Na draunikau ga au kila e dau caka kina, na uci. Ke so tale ga na Makosoi tu kina, e ra na biuta vata yani kina. Ya ke sivia tiko na nona davo. Ia, na gauna ni kua, ke sa lewa ga o Vuniwai, me sa mate ga ni kua bulu ni kua sa o koya. Ia ke galala tiko o Vuniwai me sa macala tiko vakavanua, e ratou na raica tiko ga na weka ni mate na ka ogo. Kevaka e ratou na raica tiko ni vakaloloma tiko na wekadaru, ni sa gauna ni lotu ogo, e sa lai bulu. E ratou sa na iwai koya sara tikoga o ratou na bacani koya, o ratou na buliti koya. E ratou se vakadabedabe tiko mai o ratou ya, ratou nanuma tiko mai, na

nodratou kawa tamata oqo. Ia tou se sega tiko ni tukuna tiko yani o kedatou, kevaka ratou qai tukuna o ratou ni ratou nanuma na nodratou vasu, io, dua na kamunaga oqo, kei na kena yaqona, keitou sa nanuma me keitou sa lai buluta na neitou vasu. Sa rui vakaloloma na nona davo tiko i ke. Ya sa na yaco o ya. Baleta ni ratou sa rui lomana. Veitalia saraga o tinana se o tamana lailai se o tacina e tu yawa mai se o luvena. E ratou na sega ni kauta tale mai e dua na ka me na mai rawa tale kina ni bula. O ratou ga na neitou vu, na neitou vasu sa kena gauna qo kevaka e ratou sa na berabera mai, sa na tukuni yani, e sa kena gauna oqo, mo dau lai ologa kina na nomudou vasu, me sa lai bulu.

-- Sa vinaka vakalevu sara Ratu, ni bera ga ni tiki na nodaru veitalanoa. Au via vakauta tale na nodaru veitalanoa e na nodra vakabauta o ira na noda qase e na gauna mai liu. E dau levu sara na qase i liu, ni dau dua e mate, e ra qai dau kaya va oqo, o ka beka e mate oqo e sagai, oqo beka e vakatevoro taki. E so na mataqali kisi va oqo Ratu, au dau rogoca ni o ira na qase, e dau levu na ka e ra dau vakasaga. E kacivi beka na yalona o koya na Turaga e sa leqa, me mai vakatutusa. E so na mataqali kisi va oqo e ra dau sotakaya o ira na qase i ke e na vanua vaka-Turaga oqo o Naviti?

Au sa dau rogoca na kena i talanoa, ni dau va oqori e so. Ia, o kedaru, au dau vakabauta tu, ni ka dina, au dau raica talega vakakina. Ia, o kedaru, e na i karua ga ni valu levu e qai oti oqo, daru bau lako talega kina i Solomoni. Niu sa lai raici ira

e ra sa mate kei ira e ra sa bona tu, keimami dau veitikivi voli kei ira, na vanua o ya, au sa sega ni vakabauta tale kina na yasana oqo. Sa rairai o koya ga mai liu, rairai dina, ni se gauna ni butobuto. Na gauna ni lotu oqo, au se sega mada ni raica se dua na leqa, me va oqo. E dua na gauna walega oqo, e qai mate walega oqo e dua na noqu Momo, na yacana o Maika. Sa qai tukuni va oqo e cei e lai yara sasa i yasana oqo? Vua na Turaga e sa mate oqo. O cei e bolea? Au sa tukuna sara yani niu bolea. Ia o cei e kena i karua? Tukuna sara mai e dua na tavalequ, ka yacana o Pita, o au. Ia, sa mani lose e dua na vokete levu na yaqona, drau kauta na ka oqo, drau lai gunu tiko vua. Yakavi drau kaciva mai, drau yaraka mai na nona sasa. Keirau sa qai lai gunu tiko e na nona dela ni bulubulu. Ia, o rau dau veikacivi tiko e na dua na vosa ka kena i balebale tiko kabani se dua na ka va oqo ya. Keirau sa lai dabe tiko e na nona dela ni bulubulu, sa kaci sara o koya na keirau karua, Bokea, la kena i balebale (kabani), medatou yaqona sa tiko oqo. Ni sa yakavi sobu ga na vanua, tou sa mai lako. O na watimu, o ratou na gone, kei na so tale, e ra sa tiko mai vale, me da lai veitalanqa mada. Sa tukuna sara mai o koya, mada na yaqona vakaturaga. O au sara yani, mada na yaqona vakamomo. Coboti ga sa taki sara, sa tukuna sara o Pita, solia yani na meda. Ya me sova ga yani e na delani bulubulu, na vanua e tiko kina na uluna. Io, na yaqona oqo, tukuna sara mai o tavalena, Bokea na

memu yaqona sa lako yani. Oti o ya sa rabe sara o koya, oti au sa qai gunu o au. Ia, oti ga va oqo taki tale, bokea, na memu yaqona sa lako yani oqori. Taki yani o au, au sova yani e na ulu ni nona i bulubulu, e va tiko gona o ya. Ni sa buto mai, o ira na lewe ni koro e ra sa lai wawa tiko mai Mua-i-ra. Sa ra na wawa tiko mai sara na kaya tiko, sa o rau na veitavaleni oqo e rau sebera tiko ga. Dou lako mada dou lai raici ratou. O koya na qase o noqu momo o Korosi, e vakamacala tiko oqo, sa lako yani kei Salawa. Au se dumi tu ga va oqo au sa raica, au sa kaya sara yani, e, e dua na tamata levu e tu oqo. Sa loaloa tu oqo. Tukuna sara o Pita, e sega ni o Bokea, e sega ni macala.

-- Sa yakavi o ya?

Ia, sa buto oqo. Oti sa qai kaci mai o noqu momo o Korosi. Simione, au rogo sara yani. Sa bogi na vanua, drau lako mai. E leqa tiko na toso oqo, ni se levu tiko, sa veimama toka na vokete yaqona. Ia sa rau kacivi sara me rau mai veivuke taka na kena vakamacai na vokete yaqona. Vakamaca sara na yaqona, sa qai tauri mai e dua na tabani sasa, sa qai vakadavori mai e na dela ni bulubulu. Ia, sa tukuna sara o Pita, Bokea, tou sa mai lako. Rau dreka sara mai na sasa, me yacova sara ni keitou yaco mai vale, keirau sega ni vakila e dua na ka, me bau dre mada. Ia ni rau sa curu e na mata ni katuba e dua, o keirau e na matani katuba tale e dua, ia na sasa oqo e sa davo tu i loma. Baleta o au sa sega ni vakabauta tu na ka oqo. Sa davo tu i loma na sasa, sa na lai davo tale tu mai o keirau i tuba. Keirau sa na qai lai

taro tiko mai i tuba. O Pita sa na taro tiko, i Bokea, kevaka e nomu vu ni mate na ka dreta mai. Keirau dreta toka na sasa, o au talega au via vakila se dreta dina mai se sega. Mani sega ni dreta. Oti lai kaya tale o koya, ia kevaka e kemu vuni mate na ka, ia dreta mai na ka oqori. Ia o au taura tu mai na sovuna, ko na na bana e yacana tu vei keimami. Taura tiko o Pita na tabana, o au taura tiko na kena i otioti, yacana tiko na bana. Kevaka e kemu vu ni mate dina na ka, ia dreta. Ia o au, au qai biliga cake mai vakamalua i dakuna, ni o au e tiko i dakuna. Na noqu biliga cake mai o koya e qai dreta. Sa nanuma sara o koya ni sa tiko dina o koya e mate, baleta ni rau veitavaleni tiko o rau. O koya sa via vosa va oqo, e sa duatani na nona i vosavosa. Sa vaka e via taqaya. Sa tukuna sara mai o koya vei au, e, sa o koya sara ga ko sa dre tiko mai oqo. Au kaya tale yani, laiva tale mada me dre. Ia keirau via vakadinadinataka, ke sa kadina na mate oqori, na mate ni ka, dre. Au sa baci biliga na ka oqo, e sega ni raica tiko mai o koya, baleta niu tiko i Hakuna. Na noqu biliga yani va oqo, dre mai o koya. O sa o koya saraga namate oqo, e sa mate ka. Sa lako yani me daru sa lai tukutuku. Ia o ira na turaga, o Kese kei Mua-i-ra, e ra tiko mai vana Buli.. Na gauna keirau sa vakarau curu kina, au sa tukuna sara, raica kua ni lai talanoa taka ni dreta o Maika na ka oqo, baleta na ka, o au biliga tiko yani na ka. Sa, e sega o au dreta tiko, o koya saraga e dreta tiko mai loma ni vale. Segga, segga, yalovinaka kua ni tukuna, sa oti keirau curu, sa ra

cakava sara mai o ira e dua na yaqona. Na i wareki ni neirau lako. Oti ya, au sa sikinala sara tiko, kua sara ni tukuna na ka dina e lasu. Sa tabaki oti na yaqona, sa oti, gunuvi, sa gunuvi oqo va oqo, sa ra kaya sara mai, io, sa kena gauna oqo, mo drau tukuna na ka o drau lako taka. Sa via vakamacala o Pita, sa lai vakamacala tiko, lakolako tiko lai oti. Sa vaka me ra lai via vakabauta tiko, ni nona vu ni mate, na ka au sa tukuna oti yani oqori. Au sa qai tukuna yani, dou yalovinaka na noqu momo au biliga tiko na ka oqo. Keirau sa veiba i kea. Segai, e dreta sara tiko ga o koya na ka o ya. O iko o lasu tiko. Na vanua oqo, e voleka ni keirau moku kina, mai vei ira na kena Turaga. E o kemudrau na tamata vakacava, o drau dina tiko se drau lasu. Drausa mai veibilibili tiko oqo, e tukuna o Pita ni dre mai me baleta na ka, ia o iko, tukuna ga ni o biliga ga o iko na sasa. Baci voleka sara ga oqo me drau baci kanakuita. Ya sara tukuna mai o ira na kena Turaga, se o ira kina na Turaga e na gauna i liu. Ra se vosa yaco tiko e na gauna o ya. O koya na ka o ya, au sa sega ni vakabauta tiko kina na ka oya.

-- Oi, baleta na ka o ya e nodra ~~kwkx~~ vakabauta o ira na noda qase?

Io.

-- Na kena cakacaka o ya, ni sa kau mai na sasa, me mai biu e na dua na vale lala, se me dua e davo tiko?

E dua me davo tiko i lomanivale, ni sa curu ga yani i mata ni katuba oqo, me lai curu sara ki na matani katuba ka dua. Ia, na sasa taucoko me tu i loma ni vale. Mo qai tukuna tiko mai o iko,

kevaka e sega ni dre voli mai tuba, e sa na qai mai caka i kea.
Kevaka e kemu vu ni mate na ka, ia mo dre mai.

-- O koya na tamata e na davo tu e na davo tu ga?

Io, e nadavo tu ga.

-- Ya na nona davo tu oya, e sega tiko ni kila na ka e caka tu?

Na nona davo tiko o ya, e vakarogoca tiko o koya na ka e caka tiko. E ratou na lai vakarogoca tiko na sasa e sa lako yani va oqo. Me vaka e dre, ni davo vakavinaka kece tu na sasa i loma ni vale.

-- Ratu, me vaka na nodra vakabauta o ira na noda qase e na gauna mai liu, vaka o ira na Turaga mai Vanua Levu. Kevaka e mate e dua, e na lako na yalodra i Naicobocobo. Ya na nodra vakabauta e na gauna i liu. Vaka cava o ira na Turaga ni Yasawa, na nodra vakabauta e na gauna e liu, kevaka e mate e dua, e na lako i vei na yalona?

Io, au sa rogoca tale tiko ga i ke. Mai Viwa, e dau lai rika i Kavua. Ya ni ra raica ga o ira, me caudre yani, ya e vaka e ra dau rogoca e dua na bomb, nakena vadugu. Ya e ra sa kila, ya sa rika o ka. Se, e sega ni macala e lako tu mai vei o koya na Turaga oqo. So na gauna, se bera ni dau mate o ka, sa dau rogo na kena lai cabolo i vanua o ya. Ia i ke, au dau rogoca ni dau toka e dua na matasawa e toka ga ~~yx~~ e dua na vanua i ra o ya. Na yacani matasawa oqo o Nayavusa na yacana. E ra dau tukuna talega o ira na qase, ni dau rika kina e so na yalo ni mate, ya

e ra dau rika tale ga kina e so na yalo ke sebera tiko ni mate,
Ya, au se vakabauta tu mai o gu ni u se gone. Ia na gauna ogo
au sa sega toka mai ni via vakabauta.

-- Ratu, na nodra sa lai rika o ya, e ra lai rika me ra lai marau
tu i ra, se ra rika me ra lai bula tale se, a cava na i talanoa
ni gauna makawa o ni rogoca?

E sega, na noqu nanuna walega o au, e na nodra vakasama na qase,
na nodra rika ga yani, ya e sebera ni cavuka kinana i cegu,

-- Oi, me liu tiko na yalona?

Me liu tiko na yalona. Segga ni lai rika ni sa mate oti, e lai
rika ni se bula tiko na yalona. Ya e vaka me nodra i sotasota
tiko na qase e na gauna i liu. Dua ga e sa rika va ogo, e sa na
kilai toka, e dua ogo. E dua beka na i liuliu ni tokatoka se
liuliu beka ni vanua, e sa lako ogo. Ia e so, au vakila tale
tikoga, ni dau yaco na ka va oya, keimami dau raica ga ni dau
lako mai me vaka na cina. E dau waqa mai, qai dau balebale vata
toka na kena i muri. Ia, sa tukuna sara o ira ni sa rika ogori.
Ia qai dau yaco na gauna, e qai dau lai dua e leqa i muri. Ya
na vakanananu o ya, e sa tukuni tiko mai kina ni sa dina.

-- E tiko beka na nodra vakabauta na qase, ni ra na lai rika i kea,
e ra na lai gole sara ki na nodra gaunisala saraga me ra lai
dewa kina i Naicobocobo se?

E se sega mada ni macala vei au. E tukuni ga va ogo, e nodra i
rikarika ga o ya, me ra takali mai kina vakadua, ni ra sebera
tiko ni ciba. Na yalodra e sa lai lako ga yani i kea.

- Ratu, e dua tale na ka au rogoca, mai vei ira na noda qase e na gauna i liu, e na ka e ra vakabauta. Ni dua na tamata e mate ni se uabula toka, na yalodra e se dau tu ga e na nodra lomani vale e na vanua e ra se leqa kina. Qai so tale beka na mataqali ka, me qai tukuni tiko me vakasavi kina na yalodra. E so na mataqali ka vakaoqo, e dau vakayacori e na nomuni vanua vaka-Turaga oqo ko Naviti. Na cava e na vakayacori kina? O au, au vakabauta tiko mai na vosa oqori, kevaka e dua e vakamatea, se me yaco na sova yasona, e na yaco me vaka kina. E na tu na yalona. Ia, me vaka ni sa gauna tu ni lotu na gauna oqo, na ka au raica mada o au, kei na ka au raica mai e na gauna ni i valu o ya, au vakabauta o au, ni sa cavuta ga na i cegu o ya, e sa sega tale ni dua na ka e tiko. Ya na nodra vakabauta i liu, o ya, au dau vakabauta tiko na mataqali ka va oya. Ia na gauna oqo, au sa sega ni via vakadinata.
- Vaka na noqu lesu mai Kadavu e na vula sa oti, au lai donuya e dua na mataqali kisi va oqo. Sa caka oti ga na veibulu, keimami lesu mai, keimami qai taura ga e dua na ka e sa rawa, se dua na kau, keimami qai samuta na lalaga ni vale nei koya na Turaga e seqai leqa. Na kena vakabauti ni na dro na yalona. Ia, e vakacava beka o ira na qase ni Yasawa, na nodra dau cakava na mataqali cakacaka vaka oqo. Na cava e ra dau taurivaka, me ra dau mokuta tale ga na yasa ni vale, se e dua beka ba kau me cemuria na yalo? Segā, baleta o ira na Turaga ni na Sauca oqori, baleta se tu sara

ga vei ira na yalo ni gauna makawa. Se sega tiko na yalo vakalotu e na gauna oqo. Ya e ra se cakava tiko kina na ka oqori. Ia e ke e sega, e ra sega ni samuta e dua na ka se, e ra se cakava tiko ga o ira na Turaga Tau mai Nasauca.

-- E vakacava na gauna i mada i ke, e sega?

Au sega ni rogoca mada e dua na kena i talanoa me caka.

-- Au rogoca talega, kevaka e mate e dua na matama e kunekune toka se seqai vakasucu vou sara ga va oqo, e sa leqa beka o koya na tinani gone vou, au dau rogoca ni na lesu wasoma mai na yalona, me mai raici na luvena. Qai so na ka e dau vakayacori, e so beka na vakabauta vaka-Viti, e ra dau vakayacora e dua na ka, me dua tale ni dua na yalona e lesu tale mai. Dua beka na mataqali ka va oqo, o dau rogoca ni dau vakayacori i Naviti?

Qo me baletai na luvena, ia e dau caka, kevaka e ra sa kila ni na dau lako tiko mai. E dau caka e dua na dave yaqona me kena i bili. E ra dau vakabauta tu o ya. O au talega au dau vakabauta tu ni dau tu e so na tevoru. Baleta keitou a se dau tiko mai na daku ni vanua e liu, na gauna se bula na qase, mai Livolivo oqo, i daku ni vanua. E so na buinigone, na bogi, me tukuna tiko hmm!! hm!! hm!! me tagi tiko na gone. Ya na ka saraga au sa rogoca i daligaqu, qai bogi buto. Au qai taroga na qase, e dua e tagi no. Sa qai tukuna mai na qase, io, ya e rau veisusugi tiko oqori. Au vakabauta talega ni dau dina na ka e ra dau tukuna o ira i liu. Niu sa rogoca na ka ~~xxx~~ oya.

-- Sa vinaka vakalevu Ratu, ni se bera ga ni tini na nodaru veitalanoa, me baleta na i cakacaka ni mate e ra dau qarava toka o ira

na noda qase e na gauna e liu, na kena vakamenemenei na kena dau caka na soqo ni mate. Ke tiko tale beka e dua na ka o ni via tukuna, se o via vakuria tale e dua na ka me baleta na nodaru veitalanoa, sa raira kena gauna oqo?

Sa vinaka vakalevu, au via vakavinavinaka ga yani vei kemuni. Me vaka ni o ni lako tiko mai na Suva e na i tikotiko i liuliu ni Matanitu, talai tiko mai vei ira na i vakalesi~~isi~~esi e ra colata tiko na noda Matanitu Levu oqo o Viti, me mai vakayacori tiko kina e so na ka ni vakadidike. O mai curuma sara mai na loma ni vale oqo, o mai vakaitavi tiko e so na ka me baleta na ka ni mate, e so beka au sega ni taura vaka vinaka, kau taura vakacaca, au kerea meu vosoti e na vanua o tiko kina mai oqori, e rairai e na lai rogoci beka e so na noqu vosa. Ia, na ka ga au sa raica, au sa rogoca vei ira na qase, au sa talanoataka tiko yani oqo. Ni bera ga ni oti na nodaru veitalanoa, au tukuna ga e so na ka au via tukuna, e sega tale ni dua na ka au via tukuna, au via vakavinavinaka tiko ga yani vei kemuni na tabana o ni lako tiko mai kina, moni kila e so na ka me baleta na noda veikorokoro vaka-Viti e na noda veiyasana oqo vaka-Viti. Ni qai tiko na Turaga Tau, au via tauca tiko ga e dua na noqu vosa ni vakavinavinaka, sa va o ya na kena levu.

SA OTI.